

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Володимир Панченко

●

ГЕРАЛЬДИКА СОТЕННИХ МІСТЕЧОК ЧЕРНІГІВЩИНИ

Якщо стародавні герби тих міст сучасної Чернігівщини, які мали наприкінці XVIII та протягом XIX століття повітовий та позаштатний статус і дістали 1782 року підтвердження своїх давніших відзнак, досліджені вітчизняними гербознавцями досить широко, то самобутня геральдика тих міських поселень, що за доби Гетьманщини були центрами козацьких сотень і після ліквідації полково-сотенного устрою були понижені до містечкового статусу, досі поки що залишається «білою плямою» в українському гербознавстві. Між тим, сюжети цієї символіки сотенних містечок часто є настільки яскравими й глибоко національними, що вона цілком могла б прикрасити сучасні герби цих населених пунктів. Історична доля сотенних містечок Чернігівщини була неоднаковою: деякі з них (наприклад, Ічня, Мена) нині є містами, інші (Красний Колядин, Салтикова Дівиця, Стольне тощо) — звичайними селами. Але всі ці поселення мають у своєму минулому важливу спільну рису — всі вони виступали протягом XVII—XVIII століть як осередки козацького самоврядування, що й стало безпосередньою причиною появи та розвитку в цих містечках власної геральдики, як неодмінного атрибуту (у даному разі козацької сотенної) міської влади.

Існує тенденція розглядати емблематику козацьких сотенних печаток XVII—XVIII століть лише як «протогербові», тобто такі, що виступали лише прообразами пізніших гербових емблем, знаки. Такий підхід не можна вважати цілком коректним, оскільки згадані сотенні емблеми мають достатньо атрибутів для того, щоб вважати їх саме геральдичними емблемами. Це, зокрема, майже неодмінна наявність щита або картуша (у деяких випадках — із передбаченим настановами геральдики щитовим оточенням: короною, наметом, шоломом тощо), вживання лише передбачених геральдичними правилами фігур та їхніх композицій. Не повинно виникати тут сумнівів і з боку юридичного: сотенна та полкова сфрагістика у XVIII ст. постійно перебувала під контролем Генеральної військової канцелярії — на той час найвищого органу козацького самоврядування. Відоме, зокрема, розпорядження цього органу від 1747 р. про виготовлення нових печаток козацьких адміністративних установ. Отже, в даному разі існують усі підстави вважати емблеми сотенних містечок Чернігівщини XVII—XVIII століть саме гербами.

Символіка гербів сотенних містечок Чернігівщини є досить традиційною. Її можна поділити на кілька чітких груп: зображення зброї (шаблі, стріл, лука), небесних світил (зірок, півмісяця, сонячного сйва), релігійних символів (хреста, серця). Зрідка трапляються «промо-

висті» сюжети, що відбивають назви міст (наприклад, малюнок жорна у гербі Нових Млинів).

У даному нарисі розглянуто герби 15 сотенних містечок Чернігівщини, реконструйовані за печатками місцевих установ різних років. Описи та прориси деяких із них було опубліковано раніше Г. Милорадовичем («Материалы для истории Южной Руси», «Черниговские губернские ведомости», 1858), Н. Грабовою («Печатки административно-судових установ Лівобережної України», ЗНТШ, т. 222, Львів, 1991), І. Ситим («Міські печатки Лівобережної України в фондах Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського», Львів — Чернігів, 1995), інші — віднайдено автором цієї статті в фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського (переважно в документах збірки О. М. Лазаревського).

БАТУРИН (на межі XVII—XVIII ст. — резиденція гетьмана Лівобережної України, у XVIII ст. — центр сотні Ніжинського полку, у XIX ст. — містечко Конотопського пов. Чернігівської губ.). Місто одержало магдебурзьке право 1654 року. Праця А. Хоміцького «Herby miast i ziem polskich» (1939) подає такий опис тогочасного батуринського герба: «Серце, на ньому посередині лицарський хрест, з боків праворуч зірка, ліворуч півмісяць рогами праворуч, над серцем корогва». Саме такий герб зафіксовано на печатках міста періоду гетьманування Мазепи, де він супроводжується написом: «ПСЧАТЬ МЕСТА СГО ЦАРСКОГО ПРССВЪТЛОГО ВС. БАТУР.». Кольори герба можна правдоподібно відтворити так: на червоному тлі золоте серце, обтяжене чорним хрестом, супроводжуване срібними зіркою та півмісяцем і увінчане срібною короговою.

З часів гетьманування Івана Скоропадського, коли Батурин підупадає в своєму статусі, змінюється і його герб. Уже на печатці кінця 1708 року з'являється нова емблема: лицарський хрест, супроводжуваний угорі шестикутною зіркою, а внизу — півмісяцем рогами догори. Ще один взірць такої печатки з написом «ПСЧАТЬ МЕСКА БАТУРИНСКА», датований 1717 роком, описав Г. Милорадович. Кольори цього нового герба, вірогідно, були такими: на блакитному тлі золотий хрест, супроводжуваний срібними півмісяцем та зіркою. Попри зміни в гербі, чітко помітно, що головними його елементами неодмінно виступали типові для козацької символіки фігури — хрест, півмісяць та зірка.

ВАРВА (у XVIII ст. — центр сотні Прилуцького полку, у XIX ст. — містечко Лохвицького пов. Полтавської губ.). Найдавніші зразки печатки Варви, датовані першими двома десятиліттями XVIII ст., віднайдено серед документів роду Галаганів у фондах Інституту рукописів ЦНБ. На них виступає таке зображення: серце, супроводжуване вгорі хрестом. Герб обрамлено картушем з пальмового гілля й додано напис: «П. Г. В.».

У 1730-х роках емблеми герба Варви було доповнено чотирма шестикутними зірками навколо хреста. Змінився й напис: замість абрєвіатури з'явилися слова «ПСЧАТЬ ГОРОД. ВАРВИНСКАЯ». Отже, остаточний опис герба Варви (з гіпотетичним відтворенням кольорів) мусить виглядати так: на червоному тлі золоте серце, увінчане золотим хрестом, супроводжуваним чотирма срібними шестикутними зірками. Герб обрамлено золотим картушем з пальмового гілля.

ІЧНЯ (у XVIII ст. — центр сотні Прилуцького полку, у XIX ст. — містечко Борзенського пов. Чернігівської губ.). Відома ще з кінця XVII століття печатка містечка Ічні (так, І. Ситим опубліковано опис та прорис її зразка, датованого 1687 р.), яка вживалася приблизно до кінця першої чверті XVIII ст., мала досить прості й типові символи: грецький

хрест, супроводжуваний унизу шестикутною зіркою. Герб було обрамлено бароковим картушем. Угорі містився напис: «П. М. І.». Зразки такої печатки, датовані початком 1700-х років, знайдено також і серед паперів Галаганів.

У другій чверті століття герб Ічні доповнюється малюнком серця, пробитого двома стрілами (можливо, цей символ було запозичено з шляхетського герба «Аксак», що входив до великого родового герба князів Вишневецьких, яким у XVII ст. належало містечко). Саме такий малюнок зберігся на міській печатці Ічні 1730 р. Кольори герба можна відтворити таким чином: на червоному тлі золоте серце, обтяжене чорним хрестом, пробите двома чорними стрілами та супроводжуване унизу срібною шестикутною зіркою. Герб обрамлено золотим бароковим картушем.

КРАСНИЙ КОЛЯДИН (у XVIII ст. — центр сотні Прилуцького полку, у XIX ст. — містечко Конотопського пов. Чернігівської губ.). Зразок печатки Красного Колядина віднайдено на купчій 1730 року. Герб містечка на печатці має такий вигляд: у бароковому картуші — серце, над яким лицарський хрест. Навколо герба вміщено напис: «П. М. К. К». Призабуті кольори герба виглядали правдоподібно так: на червоному тлі — золоте серце, супроводжуване вгорі золотим хрестом. Герб обрамлено золотим бароковим картушем.

ЛЮБЕЧ (за доби Київської держави — центр удільного князівства, у XVII ст. — центр староства, у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Городницького пов. Чернігівської губ.). Герб Любеча XVIII століття зберігся на місцевих сотенних печатках, найдавніші з яких, відомі нині, датовано 1751 роком. Він мав такий вигляд: у щиті, обрамленому бароковим картушем, — геральдична сітка; над щитом — корона, увінчана гербом Чернігова (орлом з хрестом у лапі). Емблема на короні підкреслювала підпорядкування містечка Чернігівському полку. Герб супроводжували літери: «Л. С.». Кольори герба правдоподібно були такими: на червоному щиті срібна геральдична сітка; щит обрамлено золотим бароковим картушем і увінчано золотою короною, на якій клейнод — чорний орел у золотій короні, з золотим хрестом у лапі.

МЕНА (у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Сосницького пов. Чернігівської губ.). Хоча місто Мена у середині XVII ст. й користувалося магдебурзьким правом, тогочасні його гербові знаки до нашого часу не збереглися. Фактично найдавнішою відомою нині геральдичною пам'яткою міста є печатка Менської сотні 1750 року, де зображено таку емблему: навхрест покладені шабля та стріла вістрями донизу, вгорі над якими хрест. Герб на печатці супроводжує абрєвіатура: «П. С. М.» та клейнод із страусових пір'їн. Узагалі така композиція є досить характерною для сотенної геральдики Гетьманщини; подібні емблеми мали на гербах та печатках Синявка, Говтва, Жовнин, Хорол та деякі інші сотенні центри. Барви герба Мени можна гіпотетично відтворити так; на червоному тлі — навхрест покладені срібні шабля та стріла вістрями донизу, супроводжувані вгорі золотим хрестом. Над щитом клейнод із страусового пір'я (пізніше, у 1770-х роках, з'явився новий клейнод, подібний до прикраси в гербі Любеча, — чорний орел з хрестом у лапі, — емблема, запозичена з герба Чернігова).

МОНАСТИРИЩЕ (у XVIII ст. — центр сотні Прилуцького полку, у XIX ст. — містечко Ніжинського пов. Чернігівської губ.). Єдиний відомий нині зразок гербової печатки Монастирища зберігся в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського на рапорті місцевого

сотенного правління 1749 року (зображення нечітке). Герб на печатці має такі фігури: серце, пробите двома стрілами й увінчане хрестом; навколо літери «П. С. М.». Можливо, зображення простріленого серця тут, як і у випадку з гербом Ічні, має зв'язок із родовою геральдиком Вишневецьких. Кольори герба, найвірогідніше, виглядали так: на червоному тлі золоте серце, пробите двома чорними стрілами й увінчане золотим хрестом.

НОВА БАСАНЬ (у XVIII ст. — центр сотні Переяславського полку, у XIX ст. — містечко Козелецького пов. Чернігівської губ.). Відомий зразок місцевої печатки, датований 1686 роком, що зберігається в фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (опис та прорис цієї печатки опубліковані І. Ситим). Герб містечка на цій печатці має такий вигляд: у щиті, обрамленому бароковим картушем, — серце, супроводжуване вгорі шестикутною зіркою. За характером зображення герб на печатці 1686 року є типовим твором геральдики українського бароко кінця XVII століття (оформлення його значною мірою нагадує орнаментику печаток Київського, Остерського, Переяславського магістратів тієї ж доби, прориси яких опублікував М. Грушевський). Кольори герба найправдоподібніше виглядали так: на червоному тлі — золоте серце, супроводжуване вгорі золотою (або срібною) шестикутною зіркою. Герб обрамлено золотим бароковим картушем.

НОВІ МЛИНИ (у XVIII ст. — центр сотні Ніжинського полку, у XIX ст. — містечко Сосницького пов. Чернігівської губ.). Печатка цього містечка, датована 1705 роком, збереглася в кількох примірниках у збірці документів роду Марковичів, зібраній О. М. Лазаревським. На печатці в круглому щиті, обрамленому бароковим картушем, вміщено зображення млинового жорна, що має яскраво «промовистий» характер (відтворює назву міста). Герб супроводжує напис: «П. У. Н.». Цікаво, що майже аналогічне зображення жорна мав польський шляхетський герб «Кушаба» або «Папржиця», однак збіг цих емблем є, очевидно, суто зовнішнім. Аналогічну печатку пізнішого часу описав Г. Милорадович, атрибутувавши зображення на гербі як «якесь коло з цяткою посередині». Кольори герба гіпотетично можна відтворити так: на срібному тлі чорне млинове жорно з залізним болтом. Герб обрамлений золотим бароковим картушем.

ПОНОРНИЦЯ (у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Кролевецького пов. Чернігівської губ.). Герб Понорниці доби Гетьманщини відомий з печатки місцевої сотні, найдавніші зразки якої відомі з 1749 року. Цей герб мав таку символіку й оформлення: у щиті, обрамленому бароковим картушем та увінчаному шоломом із трьома страусовими перами, — серце. Навколо — напис: «П. П.». Кольори герба можна відтворити так: на червоному щиті золоте серце. Герб обрамлено золотим бароковим картушем і увінчано лицарським шоломом із клейнодом — трьома червоними страусовими перами.

САЛТИКОВА ДІВИЦЯ (у XVIII ст. — центр сотні Ніжинського полку, у XIX ст. — містечко Чернігівського пов. Чернігівської губ.). Печатка місцевого сотенного правління збереглася на рапорті 1770 р. у збірці О. М. Лазаревського. Символіка її є досить характерною для сотенної геральдики Лівобережжя: у щиті, обрамленому бароковим картушем, лицарський хрест, під яким півмісяць рогами догори (подібна символіка збереглася на гербах та печатках Борзни, Бубнова, Шишаків, Решетилівки та деяких інших міст). Зображення супроводжувалося написом: «П. С.». Барви герба можна відтворити таким чином: на

зеленому тлі — золотий хрест, під яким срібний півмісяць рогами догори. Герб обрамлено золотим бароковим картушем.

СЕДНІВ (у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Чернігівського пов. Чернігівської губ.). З 1747 року Седнівське сотенне правління вживало печатку з такою геральдичною символікою, у щиті, обрамленому картушем, птах (орел), над щитом — корона та аббревіатура: «П. С. С.». Цілком можливо, що орел у цьому гербі виступав як запозичення з тогочасного герба Чернігова та Чернігівського полку, що підкреслювало приналежність містечка й сотні до цього полку. Якщо виходити з таких міркувань, то кольори герба Седнева можна реконструювати так: на срібному щиті чорний орел із золотими дзьобом та пазурами й червоними очима та язиком. Щит увінчано золотою короною й обрамлено золотим бароковим картушем.

СИНЯВКА (у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Сосницького пов. Чернігівської губ.). Найдавніша відома нині печатка Синявської сотні датована так само 1747 роком. Символіка її герба дещо нагадує вже розглянутий нами герб Менської сотні: у щиті, обрамленому картушем та увінчаному лицарським шоломом з короною, навхрест покладені шабля й стріла, обернені вістрями в правий геральдичний бік. Така символіка вживалася на печатках сотні аж до ліквідації полкового устрою на Лівобережжі. Герб супроводжувала аббревіатура «П. С. С.» або (на пізніших печатках) напис: «ПЕЧАТЬ СОТНЕ СИНЯВСКОЙ». Гербові барви можна реконструювати таким чином: на червоному щиті навхрест покладені срібні шабля й стріла, обернені вістрями праворуч; щит обрамлено золотим бароковим картушем і увінчано лицарським шоломом із золотою короною.

СРІБНЕ (у XVIII ст. — центр сотні Прилуцького полку, у XIX ст. — містечко Прилуцького пов. Полтавської губ.). Протягом першого десятиліття XVIII століття містечкова ратуша вживала печатку з уже знайомим нам з гербів Борзни та Салтикової Дивиці символом — хрестом, поставленим над півмісяцем. Однак уже за гетьманування Івана Скоропадського на срібнянських печатках з'явився інший герб: у візерунчастому картуші — серце, увінчане вгорі хрестом із сьйвом. Навколо містилася аббревіатура: «П. Г. С.». Зразок такої печатки з фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, датований 1715 роком, був опублікований в одній із статей І. Ситого; пізніші примірники такої самої печатки виявлено в фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського (фонд Галаганів). Кольори герба можна відтворити так: на червоному тлі — золоте серце, увінчане золотим хрестом із сьйвом; щит обрамлено золотим бароковим картушем.

СТОЛЬНЕ (у XVIII ст. — центр сотні Чернігівського полку, у XIX ст. — містечко Сосницького пов. Чернігівської губ.). Найдавніша печатка місцевої сотні, відома нині, датована 1753 роком. Герб, зображений на ній, є типовим для Гетьманщини за своїм «збройним» мотивом: у щиті, оточеному орнаментальним картушем, — натягнутий лук зі стрілою, яку перехрещує шабля; над щитом — шолом, увінчаний трьома страусовими перами. Герб супроводжували напис: «ПЕЧАТЬ СОТНЕ СТУЛЕНСКОЙ». Кольори герба, ймовірно, були такими: на червоному щиті — золотий натягнутий лук зі стрілою, перехрещеною золотою шаблею. Щит обрамлено золотим бароковим картушем і увінчано лицарським шоломом із клейнодом — трьома червоними страусовими перами.

Як бачимо на прикладі описаних тут містечкових символів Чернігівського краю доби Гетьманщини, у XVIII столітті регіон мав свою власну містечкову геральдику, яскраво позначену мотивами символіки

української козаччини в цілому. Матеріал, наведений у статті, не можна вважати вичерпним; так, і досі триває пошук зображень ратушних та сотенних гербових емблем Бобровиці, Носівки, Кобижчі, Бахмача, Іваниці та деяких інших містечок краю, що були у XVIII столітті центрами сотень. У цьому розумінні було б не зайвим для місцевих краєзнавців звернутися до матеріалів Чернігівського обласного архіву, фондів місцевих краєзнавчих музеїв. Але, попри все це, навіть уже відомий нині матеріал може стати якнайкращим джерелом до опрацювання на історичній основі сучасних гербів міст і селищ Чернігівщини, що були у минулому, за часів української козацької державності, сотенними центрами.

